

Waar een wil is, is een weg

Succesvolle initiatieven in de transitie naar duurzame landbouw

Referaat

Langeveld, J.W.A. & P. Henstra, 2006. *Waar een wil is, is een weg; succesvolle initiatieven in de transitie naar duurzame landbouw*. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu. WOt-rapport 28. 32 blz.

Veel ondernemers proberen hun bedrijf duurzamer te maken in ecologische, economische en sociale zin. In dit rapport wordt beschreven welke problemen innovatieve ondernemers hierbij tegenkomen, en welke strategieën ze gebruiken deze te overwinnen. Aan de hand van enkele praktijkvoorbeelden is gekeken wat we kunnen leren van succesvolle pioniers. Met de eerder ontwikkelde 'Routekaart' zijn initiatieven bekeken op het gebied van technische innovaties, afzetbevordering, ketenontwikkeling en verbreding. Vier initiatieven zijn verder uitgewerkt. Initiatiefnemers voelen zich vaak overweldigd door problemen rond vergunningen, wetgeving en regels. Ook interne en organisatorische problemen kunnen zich voordoen. Financiële problemen en beperkingen van ecologisch of socioculturele aard lijken minder vaak voor te komen. De voorbeelden laten zien dat pioniers belangrijke vernieuwingen kunnen realiseren. Vaak begint dit met een kleine vondst (novelty), die dan verder wordt uitgewerkt. De zo gerealiseerde systeeminnovaties zijn van groot belang voor de gewenste transitie naar een duurzame landbouw. Niet het type of de omvang van de problemen is bepalend of een innovatie wordt gerealiseerd, maar een combinatie van persoonsgebonden en omgevingsfactoren - waarbij ook toeval een rol speelt. Dit maakt het moeilijk innovaties van buitenaf te sturen.

Trefwoorden

Duurzaamheid; innovatie; ondernemen; Routekaart; succesvolle initiatieven; praktijkvoorbeelden

Abstract

Langeveld, J.W.A. & P. Henstra, 2006. *Where there's a will, there's a way; Successful initiatives in the transition to sustainable agriculture*. Wageningen, Statutory Research Tasks Unit for Nature and the Environment. WOt-rapport 28. 32 p.

Many farmers are trying to develop more ecologically, economically and socially sustainable farming practices. This report describes problems they encounter in these efforts and strategies they use to overcome them. We have studied some successful pioneers to see what could be learned from them. A previously developed 'roadmap' for the transition towards sustainable agriculture was used to analyse initiatives relating to technical innovation, sales promotion, supply chain development and diversification. Four initiatives were examined in greater detail. The findings showed that initiators often feel overwhelmed by problems relating to permits, legislation and regulations. In addition, they may encounter organisational problems. Financial problems and ecological or socio-cultural limitations appear to be less common. The examples show that pioneers can achieve major innovations that often start with minor discoveries (novelties), which are then further developed. The resulting system innovations are highly relevant for the intended transition towards sustainable agriculture. Surprisingly enough, it is not the type or magnitude of the problems which determines whether an innovation is put into practice, but a combination of personal and situational factors, while chance also plays an important part. This makes it difficult for external parties to guide such innovations.

Key words

Sustainability; innovation; farming; roadmap; successful initiatives; practical examples

Aanleiding en doelstelling

Werkwijze Transitie Duurzame Landbouw

Het 3P-toetsingskader

Richtinggevende thema's voor transitie

Maatschappelijke thema's rond duurzame landbouw

Beelden van Duurzame Landbouwsystemen

Typering van landbouwvormen

Voorbeelden

Grondgebonden agro-productie

Agroproductie naast het land

Natuurlandbouw

Peri-urbane landbouw

Zorg- en beleavingslandbouw

Toetsing

Waar een wil is, is een weg

Succesvolle initiatieven in de transitie naar duurzame landbouw

Hans Langeveld & Pim Henstra

ISSN 1871-028X

Dit project is uitgevoerd voor het onderdeel Strategische Verkenningen Duurzame Landbouw binnen het WOT-programma 'Milieuplanbureaufunctie'.

De inhoudelijke kwaliteit van dit rapport is beoordeeld en geaccepteerd door Jennie van der Kolk, opdrachtgever namens de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.

© 2006 **Plant Research International (PRI)**
Postbus 16, 6700 AA Wageningen
Tel: (0317) 47 70 01;
fax (0317) 418094;
e-mail: info.pri@wur.nl

Project WOT-04-385 - 710.011.0500
[Rapport 28 - oktober 2006]

De reeks WOT-rapporten is een uitgave van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen UR. Dit rapport is verkrijgbaar bij het secretariaat. Het rapport is ook te downloaden via www.wotnatuurenmilieu.wur.nl.

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Postbus 47, 6700 AA Wageningen
Tel: (0317) 47 78 44; Fax: (0317) 42 49 88; e-mail:
info.wnm@wur.nl; Internet: www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

Samenvatting

Summary

1 Inleiding

2. Veelheid aan initiatieven

- 2.1 Achtergrond
- 2.2 Definities
- 2.3 Duurzaamheid
- 2.4 Routekaart

3. Succesvolle initiatieven

- 3.1 Inleiding
- 3.2 Beschrijvingen
- 3.3 Analyse

4. Lessen uit de praktijk

- 4.1 Inleiding
- 4.2 Beperkingen en blokkades
- 4.3 Ervaringen elders
- 4.4 Samen op het goede spoor?

5. En verder?

Literatuur

Aanleiding en doelstelling

Werkwijze Transitie Duurzame Landbouw

Het 3P-toetsingskader

Richtinggevende thema's voor transitie

Maatschappelijke thema's rond duurzame landbouw

Beelden van Duurzame Landbouwsystemen

5

5

7

9

9

9

11

12

13

13

13

17

21

21

21

22

23

25

27

Voorbeelden

Grondgebonden agro-productie

Agroproductie naast het land

Natuurlandbouw

Peri-urbane landbouw

Samenvatting

Hoewel duurzaamheid zeer is gewenst en vaak wordt nastreefd, wordt het ideaal van een duurzame landbouw vaak niet gehaald. Vele ondernemers zijn bezig hun bedrijf stukje bij beetje duurzamer te maken, zowel in ecologische als in economische en sociale zin. Dit rapport beschrijft welke problemen innovatieve ondernemers hierbij tegenkomen, en welke strategieën ze gebruiken om deze te overwinnen. Aan de hand van problemen en oplossingen van een aantal praktijkvoorbeelden wordt gekeken wat we kunnen leren van succesvolle pioniers. Welke blokkades en obstakels komen ze tegen; hoe gaan ze hier mee om?

Met behulp van de 'Routekaart' zijn problemen en oplossingen in kaart gebracht. Lessen die uit de praktijkvoorbeelden worden getrokken zijn:

- Succesvolle initiatieven zijn vaak gebaseerd op een combinatie van creativiteit en volharding;
- Het vermogen met anderen te kunnen communiceren is zeer belangrijk;
- Eén of enkele individuen spelen vaak een doorslaggevende rol;
- Veel initiatieven zijn geleidelijk uitgebouwd;
- Subsidies worden gebruikt om bestaande ideeën uit te werken of te testen.

De voorbeelden laten zien dat pioniers belangrijke vernieuwingen kunnen realiseren. Vaak begint dit met een kleine vondst (novelty), die dan verder wordt uitgewerkt. De zo gerealiseerde systeeminnovaties zijn van groot belang voor de gewenste transitie naar een duurzame landbouw. Hierbij is niet het type of de omvang van de problemen bepalend of een innovatie tot stand komt, maar een combinatie van persoonsgebonden en omgevingsfactoren. Dit maakt het moeilijk innovaties van buitenaf te sturen.

Summary

Although many people support the ideal of sustainable agriculture, it often seems unachievable. Nevertheless, many farmers are attempting to gradually change their activities in order to achieve more ecologically, economically and socially sustainable farming practices. This report describes problems innovative farmers encounter in these efforts and strategies they use to overcome them. The problems and solutions encountered in a number of practical situations were studied to see what could be learned from successful pioneers, what barriers and obstacles they encounter and how they cope with them.

We analysed the problems and solutions using a previously developed 'roadmap' for the transition to sustainable agriculture. A number of conclusions were drawn from these case studies:

- Successful initiatives are often based on a combination of creativity and perseverance.
- The ability to communicate with others is essential.
- A decisive role is often played by one or a few individuals.
- Many initiatives have been gradually expanded.
- Government grants are being used to work out or test existing ideas.

The examples show that pioneers can achieve major innovations. They often start from a minor discovery (novelty), which is then developed further. The resulting system innovations are highly relevant for the intended transition towards sustainable agriculture. Surprisingly enough, it is not the type or magnitude of the problems which determines whether an innovation is put into practice, but a combination of personal and situational factors, while chance also plays an important part. This makes it difficult for external parties to guide such innovations.

1. Inleiding

De Nederlandse landbouw is volop in beweging. In navolging van ontwikkelingen elders op economisch, sociaal en cultureel gebied wordt een ontwikkeling doorgemaakt die niet onderdoet voor de stormachtige veranderingen die plaatsvonden in de jaren na de Tweede Wereldoorlog. Er gebeurt veel, maar dergelijke veranderingen gaan niet zonder slag of stoot. Veel bedrijven zoeken een nieuwe strategie, waarbij grote verschillen te zien zijn. Maar allemaal hebben ze gemeen dat ze op zoek zijn naar ruimte; ruimte om te (blijven) ondernemen. Hierbij krijgt het milieu veel aandacht - al dan niet onder dwang van de overheid en consument - maar ook natuur, dierenwelzijn, diergezondheid en voedselkwaliteit. Er worden pogingen gedaan de verstoorde relaties met consument en burger te herstellen. En er wordt onafgebroken gewerkt aan een goed economisch resultaat, zonder welke al deze ontwikkelingen immers niet veel zin zouden hebben.

Een bedrijf aanpassen is maatwerk; alles moet goed in elkaar passen. Er zijn hierbij grote verschillen tussen bedrijven. Toch zijn er ook veel overeenkomsten. Velen gaan op zoek naar nieuwe wegen en ontmoeten andere uitdagingen. Die aanpakken is pionierswerk. Geen eenvoudige zaak. Hierbij zijn, ondanks het feit dat oplossingen sterk afhangen van de omstandigheden waaronder ze tot stand komen, een aantal overeenkomsten te vinden. Overeenkomsten tussen boeren en tussen de oplossingen die ze zoeken. Maar ook tussen de manier waarop ze deze proberen te realiseren.

Dit rapport gaat in op problemen die ondernemers tegenkomen en de manier waarop deze kunnen worden aangepakt. Problemen en vooral de gevonden oplossingen van een aantal succesvolle pioniers worden kort beschreven. Opdat anderen er door worden geïnspireerd, en ervan kunnen leren. Doel is te beschrijven wat we kunnen leren van succesvolle pioniers. Wat werkt, en wat werkt niet? Maar ook: welke blokkades en obstakels komen ze tegen? En wat kun je daar aan doen? Hierbij staan we stil bij een beperkt aantal casussen.

De opbouw van dit rapport is als volgt. Allereerst wordt ingegaan op de gevolgde werkwijze (Hoofdstuk 2). Hierna wordt een aantal succesvolle initiatieven beschreven (Hoofdstuk 3). Lessen die hieruit getrokken kunnen worden staan in Hoofdstuk 4, waarna in Hoofdstuk 5 vooruit wordt gekeken. Doel is immers een blijvende transformatie naar een duurzame landbouw te ondersteunen.

2. Veelheid aan initiatieven

2.1 Achtergrond

De rendementen in de landbouw lopen achteruit, en ook het aantal bedrijven neemt sterk af. De blijvers worden grootschaliger, wat vaak leidt tot een toenemende inzet van machines en automatisering. Intussen loopt de steun voor de huidige opzet van de landbouw achteruit. Strengere wetgeving op het gebied van milieu, natuur en dierenwelzijn leiden er toe dat de druk op de blijvers alleen maar groter wordt. Dat komt hard aan. Boeren voelen zich vaak aan de schandpaal genageld.

Toch zal het antwoord hierop vooral van de ondernemers zelf moeten komen. De overheid probeert ongewenste ontwikkelingen bij te sturen en nieuwe initiatieven te ondersteunen, maar ze kan niets zonder de inzet en de veranderingskracht van de boeren zelf. Daarom is het goed stil te staan bij de positie van de ondernemer. In dit rapport kijken we vooral naar de positie van de innovator, de pionier. Pioniers zijn (soms eenzame) vechters, mensen met een missie. Ze zien niet zozeer problemen maar - vooral - oplossingen. En ze doen er alles aan om deze te realiseren. Daar gaan ze voor, en daar staan ze voor.

Waarom wordt juist bij deze groep stilgestaan? Daarvoor zijn verschillende redenen:

- de gewenste transitie naar een duurzamere landbouw gaat niet vanzelf. Ondanks allerlei stimuleringsmaatregelen blijft het moeilijk om zaken structureel te veranderen;
- tegelijk is er weinig zicht op de situatie van de pioniers. Waar lopen ze tegen aan? Wat zijn hun problemen, en - vooral - wat kan de overheid veranderen om daar iets aan te doen?

Hierbij speelt een rol dat de verscheidenheid groot is. Er is een veelheid aan initiatieven, niet alle even succesvol, die zich bovendien in een grote verscheidenheid van omstandigheden voordoet (schaal, locatie, onderwerp, aanpak, problematiek). Dit maakt het voor beleidsmakers erg onoverzichtelijk.

Om inzicht te krijgen in situatie van deze pioniers op weg naar duurzame landbouw is voor het onderdeel 'Strategische Verkenningen Duurzame Landbouw' van het programma 'Milieuplanbureau functie' (WOT-programma 04-385) onderzoek gedaan naar de lessen die we kunnen trekken uit succesvolle initiatieven¹. Het huidige rapport doet verslag van de belangrijkste resultaten van dit project.

2.2 Definities

We gaan ervan uit dat de overgang naar een duurzame landbouw drie fasen kent: (1) het ontwikkelen en implementeren van een vondst of novelty, (2) het veranderen van het systeem om het aan te passen aan de nieuwe vondst (systeeminnovatie) en (3) de uiteindelijke transitie naar een duurzame landbouw. Hieronder wordt kort weergegeven wat we met deze termen bedoelen.

¹ Dit kan gezien worden als een vervolg op een eerder gehouden, vergelijkbaar, onderzoek, dat elders is gerapporteerd (Cino, 2004).

Novelty

Een novelty is een innovatieve vondst. Een (vaak kleine) verandering in de bedrijfsvoering die mensen in de praktijk ontdekken. Dat kan een aanpassing zijn aan een machine, of aan een teeltwijze. Het kan echter ook het aanboren zijn van een nieuwe inkomstenbron - zoals het direct verkopen van producten aan consumenten -, het ontwikkelen van een nieuw product of het leveren van een nieuwe dienst. Als het bedrijf structureel wordt aangepast op deze vondst spreken we van een systeeminnovatie.

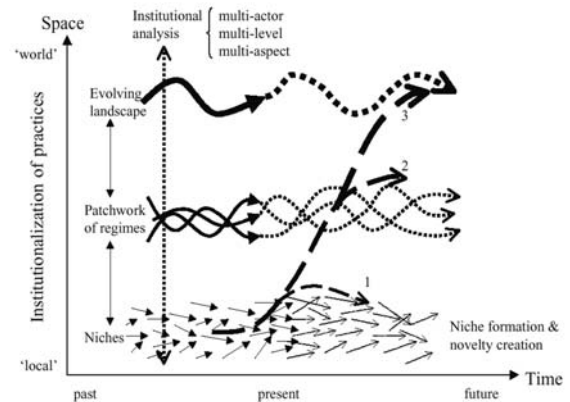
Systeeminnovatie

Een systeeminnovatie is een innovatie die zodanig wordt doorgevoerd, dat ook andere delen van de bedrijfsvoering blijvend moeten worden aangepast. Vaak, maar niet altijd, gaat het hier om novelties, vondsten die op beperkte schaal worden gedaan. Aanpassingen die nodig zijn voor de innovatie kunnen het bedrijf structureel veranderen. Typisch is dat niet alleen het product of de productiewijze verandert, maar het gehele bedrijf, en - daarmee - vaak ook de omgeving van het bedrijf. Dat kan zijn een leverancier, of afnemer, maar ook collega's of burgers in de omgeving². Iemand die een novelty op zijn of haar bedrijf omzet in een systeeminnovatie wordt een innovator genoemd.

² Voor meer informatie over systeeminnovaties wordt verwezen naar Reheul et al. (2001).

Transitie

Systeeminnovaties kunnen beperkt zijn van omvang. Vaak komen ze alleen plaatselijk voor, of in een bepaald deel van de sector. Indien veranderingen breder optreden spreekt men van een 'Transitie', ofwel een overgang van de ene systeemvorm naar de andere. Van een transitie is bijvoorbeeld sprake als bedrijven massaal overgaan op een bepaalde vorm van mechanisatie, of op automatisering. Men spreekt van de transitie naar duurzaamheid indien duurzaamheidsprincipes (bijvoorbeeld op het gebied van milieu of natuur) over de gehele linie worden gerealiseerd. De relatie tussen novelties, systeeminnovaties en transitie wordt uitgelegd in figuur 1.

Figuur 1: Relatie tussen novelties (1), systeeminnovaties (2) en transitie (3), en hun plaats in tijd (horizontale as) en ruimte (verticale as) (Roep, 2002).

2.3 Duurzaamheid

Het is goed om stil te staan bij duurzaamheid; een zeer breed begrip, waar vaak heel verschillende dingen onder worden verstaan. Vaak wordt verwezen naar het 'drie P principe' kortweg 'de drie P's'. Deze staan voor drie Engelse termen: People, Planet, en Profit. Ze geven aan dat van werkelijke duurzaamheid pas sprake is als aan bepaalde minimumnormen wordt voldaan op het gebied van ecologie, economie, en sociaal culturele relaties. In het verleden ging de aandacht bij het begrip duurzaamheid vooral uit naar ecologische principes, die zich laten vertalen in een gezond milieu en een vitale natuur.

Tegenwoordig zijn ook de sociaal culturele en de economische dimensies nadrukkelijker in beeld. Hiermee wordt de benadering een stuk evenwichtiger. Of:

“Een duurzame landbouw hanteert praktijken die economisch efficiënt, ecologisch en sociaal aanvaardbaar zijn voor de huidige generatie, zonder de kansen van toekomstige generaties tekort te doen.”³

Tabel 1. Aspecten van duurzaamheid ingedeeld naar tijd en plaats (rijen) en de drie P's (kolommen).

	Economische aspecten (En)	Sociaal-culturele aspecten (SC)	Ecologische aspecten (EI)
Hier en nu	<ul style="list-style-type: none"> • Continuïteit van bedrijven • Lage inkomens in de primaire sector 	<ul style="list-style-type: none"> • Stankhinder • Aantasting landschap • Aantasting van culturele identiteit • Dierenwelzijn • Gebruik energie 	<ul style="list-style-type: none"> • Bedreiging natuur en biodiversiteit • Vermesting • Verdroging • Verontreiniging
Elders	<ul style="list-style-type: none"> • Verlies van concurrentiepositie • Verdeling van de welvaart • Markttoegang van ontwikkelingslanden 	<ul style="list-style-type: none"> • Vermindering van voedselzekerheid 	<ul style="list-style-type: none"> • Verzuring bossen en natuurgebieden • Uitputting van energievoorraden • Klimaatverandering • Vermindering van biodiversiteit
Later	<ul style="list-style-type: none"> • Economische veerkracht 	<ul style="list-style-type: none"> • Aantasting van het landschap 	<ul style="list-style-type: none"> • Uitputting van natuurlijke hulpbronnen

³ Zie: Reheul et al., 2001.

2.4 Routekaart

Het principe van de drie P's is gebruikt in de zogenaamde 'Routekaart naar duurzame landbouw' (Brouwer et al., 2003), waar verschillende aspecten van duurzaamheid worden uitgewerkt in tijd en plaats, onderscheid makend tussen zaken die dichtbij ('hier en nu') zijn, of juist ver weg ('elders' en/of 'later'). Hiermee ontstaat een volledig beeld van economische, sociale en ecologische aspecten van duurzaamheid (tabel 1, pag.11).

Van Calker et al. (2004) heeft de drie P-benadering uitgewerkt voor de melkveehouderij. Hierbij maakt hij onderscheid tussen interne en externe sociaal culturele aspecten van duurzaamheid. Voor alle duurzaamheidsaspecten werkt hij indicatoren uit, die - omdat ze gekwantificeerd kunnen worden - verwerkt kunnen worden in een gezamenlijke duurzaamheidsindex: één score voor duurzaamheid.

Bij de analyse van verschillende bestaande initiatieven kunnen duurzaamheidsindicatoren een belangrijke rol spelen. Ze helpen om vaak zeer diverse omstandigheden te vertalen in algemene principes, en om allerlei bedrijven gezamenlijk langs dezelfde meetlat te leggen. Van belang hierbij is, dat de indicatoren algemeen erkend en geaccepteerd zijn. In verschillende studies wordt dit dan ook gedaan. Het gaat echter te ver om in dit boekje ook te werken met allerlei gedetailleerde indicatoren. In plaats hiervan volgen we de aanpak van de Routekaart (Brouwer et al., 2003).

3. Succesvolle initiatieven

3.1 Inleiding

Voor het onderzoek dat we hier beschrijven, is een aantal projecten en initiatieven vergeleken. Daarbij is gebruik gemaakt van verschillende bronnen, zoals internet, vakpers en wetenschappelijk literatuur. In sommige gevallen is gekeken naar projectbeschrijving-en die zijn ingediend bij het zogenaamde LEADER+ programma (fondsen die zijn ingesteld om innovatie in de landbouw te stimuleren).

Alle projecten en initiatieven zijn beoordeeld op de bijdrage die ze leveren aan het oplossen van de duurzaamheidsproblemen zoals geformuleerd in het analysekader van de Routekaart. Op basis hiervan is een selectie gemaakt. Uit het grote aanbod van succesvolle projecten kozen we een aantal dat - in de grote verscheidenheid - recht doet aan de diversiteit van de problematiek zowel als van de gebruikte aanpak. Hierbij is gestreefd naar een brede selectie van aansprekende voorbeelden. De duurzaamheidsproblematiek en de aanpak die in het project gevolgd worden in kaart gebracht door het stellen van enkele algemene vragen die zijn geformuleerd in de Routekaart: Waarom, wat, waar, hoeveel en hoe?

3.2 Beschrijvingen

Voor we ingaan op de vragen van de Routekaart worden eerst de projecten kort beschreven. Hierbij worden ze samengebracht in vier thema's: technische innovatie, afzetbevordering, ketenontwikkeling en verbreding. Hoewel het te kort door de bocht is om deze thema's aan één enkel duurzaamheidsthema te koppelen kan worden gesteld dat de technische innovaties een duidelijke relatie hebben met de ecologische aspecten van duurzaamheid,

initiatieven die zich richten op afzetbevordering vooral economische aspecten aanpakken (hier en nu, elders), initiatieven voor ketenontwikkeling economische (elders, later) en sociaal-culturele (elders) aspecten, terwijl verbreding vooral gerelateerd is aan sociaal-culturele problemen in het hier en nu. Hieronder wordt van elk van de vier thema's een voorbeeld besproken.

Technische innovaties

Onder dit thema worden initiatieven besproken die een technische vondst of noviteit hebben ingepast in hun bedrijfsvoering. In drie gevallen gaat het om bollenbedrijven die een LEADER+ subsidie hebben ontvangen. Een vierde initiatief is de inpassing van een biogasinstallatie op een akkerbouwbedrijf in Drenthe.

Zantedeschia plantmateriaal

In de kop van Noord Holland bevindt zich een van de belangrijkste bollengebieden van ons land. Hier heeft een studieclub een nieuwe vermeerderingswijze ontwikkeld van Zantedeschia plantmateriaal.

Zantedeschia

Gebaseerd op een idee van één van de telers heeft de club, dankzij de subsidie, het idee uit laten werken door een onderzoeks-instituut. In de methode vindt de vermeerdering plaats op het bollenbedrijf,

en niet langer in gespecialiseerde laboratoria zoals de gewoonte was. Hierdoor, en doordat de teeltperiode kan worden bekort, wordt bespaard op het gebruik van water, meststoffen en gewasbeschermingsmiddelen. Bovendien kunnen boeren hun niet benutte tijd in de arbeidsluwe periode (februari en maart) nu te gelde maken.

Duurzaam bodemleven

Dit project richt zich op het verbeteren van de kwaliteit van het bodemleven. Dit gebeurt door het composteren van stro en gewasresten (afkomstig van bloembollen), waarmee het organische stofgehalte en de kwaliteit van de bodem moet worden verhoogd. Hiermee kan het nutriëntenmanagement worden verbeterd, en de behoefte aan gewasbeschermingsmiddelen verlaagd. Er is subsidie aangevraagd voor verder onderzoek.

Ruim baan

Doel is te besparen op toegediende meststoffen en gewasbeschermingsmiddelen door de rijafstand van planten te vergroten of bedden- om zetten in rijenteelt. Paden worden niet langer bespoten maar geschoffeld. Verdere besparingen worden gerealiseerd door gebruik van een speciale overkapte spuittechniek. De nieuw ontwikkelde spuitdop kon slechts worden goedgekeurd na onafhankelijk onderzoek dat betaald kon worden uit een toegekende subsidie.

Besputtingen laten hun sporen na

Biogasinstallatie

Voor een overkoepelend internationaal project, North Sea Bioenergy, is een co-vergistingsinstallatie ontwikkeld voor minimaal twee locaties in Noord Nederland. Doel is naast mest ook ander organisch materiaal te vergisten, waarmee, naast aan bijdrage aan het broeikas effect, ook de verwerking van afvalstromen kan worden aangepakt.

Afzetbevordering

Gedreven door dalende prijzen is een aantal landbouwbedrijven op zoek gegaan naar een verbeterde afzet van de eigen producten. Hierbij is soms nadrukkelijk gekeken hoe de relatie met de klant en burger kan worden verbeterd. In dit boekje beschrijven we vier initiatieven die deze stappen met succes hebben gezet.

Eko Twente

Dit initiatief is opgezet door een ecologische paddestoelenteler die problemen had met de afzet. Bij het zoeken naar afzetmogelijkheden kwam de initiatiefnemer andere producenten tegen met hetzelfde probleem. Besloten werd de afzet te combineren, en via het Internet producten aan te bieden. EkoTwente heeft inmiddels een bestand met vaste klanten die elke week een bestelling plaatsen en een groep klanten die minder regelmatig bestellen. Doel is te komen tot een 300-400-tal vaste klanten.

Sallands best

Een samenwerkingsverband van tien regionale landbouwbedrijven die gezamenlijk werken aan reclame en in- en verkoop van lokale producten. Dit idee, dat is uitgewerkt door een gebieds-coördinator, wordt financieel ondersteund door LTO Noord, gemeente Raalte en de Rabobank. Naast kwaliteit en public relations zijn korte ketens en een goede organisatie belangrijk voor het slagen van de opzet.

Varkens in zicht

Doel is burgers letterlijk beter zicht te geven op de praktijk van de varkenshouderij. Hiermee moet ook de varkenshouder meer in beeld komen. Om dit te realiseren zijn op verschillende plaatsen in het land stallen gebouwd met een bezoekersruimte. Activiteiten worden gecoördineerd door een stichting. Popster Bennie Jolink treedt op als ambassadeur van deze stichting. Mede hierdoor krijgen de activiteiten veel aandacht in de pers. De reacties zijn zeer positief.

Zicht op varkens

Adopteer een kip

Het project Adopteer een kip is opgezet tijdens de hoogtijdagen van de kippenpest in 2003. Het biedt consumenten de mogelijkheid een legkip te adopteren. Een jaarlijkse financiële bijdrage wordt beloofd met een 'rente' in de vorm van twaalf maandelijkse sets van ieder zes eieren, evenals een uitnodiging een keer op het bedrijf te komen kijken. De kippen worden gehouden volgens regels van de biologische teelt, met eisen voor, onder andere, dierenwelzijn, voeding en huisvesting. De stallen zijn voorzien van webcams om geïnteresseerden de gelegenheid te geven 'live' de kippen te volgen op het Internet. Dit initiatief is vanaf het begin succesvol geweest, met het aantrekken van veel publiciteit. Meer recent is een vergelijkbaar initiatief gestart met adoptie van appelbomen.

Ketenontwikkeling

Een aantal initiatieven richt zich met nadruk op de ontwikkeling van de gehele keten. Hier worden drie initiatieven beschreven: duurzame pluimveeketens, een ketencertificaat voor Texels bier, en een varkens-familiestaal. Karakteristiek voor de initiatieven is het grote aantal betrokken partijen, met daarin veel aandacht voor onderbouwend onderzoek.

Duurzame pluimveeketens

In dit initiatief wordt geprobeerd de gehele keten van pluimveevleesproductie strak te regisseren. Uitbroeden van de eieren, opfokken, afmesten, en slachten van de dieren en de vleesverwerking wordt zoveel mogelijk geconcentreerd op één enkele locatie, zodat bijvoorbeeld het verslepen van dieren aanzienlijk kan worden verminderd. Het levert hiermee ook een

grote bijdrage aan het dierenwelzijn, terwijl de organisatie van de keten het mogelijk maakt effectiever in te spelen op de wens van de consument.

'Varkens-familiestal'

Dit initiatief is genomen door twee varkenshouders die een gesloten varkensketen wilden opzetten. Voer, productie en verkoop worden regionaal georganiseerd, waarbij afval van lokale winkels en restaurants wordt gebruikt, en producten worden afgezet binnen de regio bij winkels en restaurants. Er is een nieuw staltype ontwikkeld, waar biggen in leeftijdsgroepen worden gehouden met volop ruimte voor hun normale gedrag. De ontwikkeling is gedaan door een groep van onderzoeksinstituten met behulp van de regionale industrie. Door routinematig werk zoveel mogelijk te mechaniseren blijft de arbeidsinzet beperkt.

Ketencertificaat Texels bier

Dit project stelt zich ten doel een kwaliteitscertificaat aan te vragen voor de hele keten van Texels bier. Dit begint bij het brouwerst, dat op het eiland zelf wordt verbouwd, en loopt via de mouterij naar de Texelse bierbrouwerij. Doel is de keten kwalitatief te verbeteren en beter te kunnen concurreren op de markt voor speciale bieren.

Verbreiding

Hier zijn bedrijven geselecteerd die - naast hun klassieke landbouwfunctie - hebben uitgebreid met een functie die te combineren is met de landbouwactiviteit. De beschreven initiatieven zijn een boerencamping, een excursieboerderij, agrarische kinderopvang en een initiatief dat zich richt op zorgboerderijen.

Boerencamping Hammerslag

De verbreding op dit bedrijf bestaat uit een op het bedrijf gevestigde camping waarbij de gasten zoveel mogelijk betrokken worden bij de dagelijkse gang van zaken op het bedrijf. Doel is niet alleen vergroting van het inkomen; er wordt bewust gezocht naar contact met de burgers. Zo wordt er samengewerkt met een natuureducatie centrum in de buurt. Ook heeft men door een open benadering een constructieve sfeer kunnen creëren in het overleg met de gemeente. Een subsidie maakt het mogelijk lage kampeertarieven te vragen.

Excursieboerderij Drentsche Schans

Het doel van de exclusieboerderij is meerwaarde te halen uit de eigen graanproductie. Hiertoe is men begonnen met het laten brouwen van een eigen bier waarna - om dit bier te laten proeven - een proefflokaal werd gebouwd. Sindsdien (2002) is geïnvesteerd in de ontwikkeling van ruimten en diensten. Op dit moment organiseert men proeverijen en vergaderingen maar ook cursussen

Meerwaarde uit eigen graanproductie

en feesten. De bediening wordt grotendeels zelf gedaan. Lokale producten, waarvan de meeste afkomstig zijn van het eigen bedrijf, worden verkocht in een kleine winkel.

Hooiberg ontvangstruimte

Dit project speelt op een melkveebedrijf in Staphorst, waar jongeren, ouderen en minder validen met dagactiviteiten de gelegenheid krijgen op een actieve en educatieve manier kennis te maken met de boerenpraktijk. Doel is niet alleen mensen te vermaken maar ook om ze te laten zien hoe het werk eruit ziet om zo meer begrip te kweken voor de landbouw. De gasten worden ontvangen in een speciaal verbouwde hooiberg.

Agrarische kinderopvang

In dit initiatief wordt kinderopvang op de boerderij gestimuleerd door bedrijven te begeleiden bij de planvorming en realisatie. Dit helpt hen de vele hobbels (zoals het aanvragen van een vergunning) beter te nemen en zo de startpositie van de bedrijven te versterken. Door gebruik te maken van een geijkte formule kunnen boeren sneller en gemakkelijker aan de slag en wordt de kwaliteit bevorderd.

Zorgboerderij

Landzijde is een provinciaal steunpunt voor landbouw en zorg dat vraag en aanbod bij elkaar brengt, contacten verzorgt tussen boeren en zorginstellingen en bemiddelt in contractbesprekingen. Bovendien regelt men verzekeringen en adviseert op het gebied van de arbo-wetgeving en contracten. Hiermee wordt de boeren veel werk uit handen genomen.

3.3 Analyse

Voor bovenstaande initiatieven zijn allerlei gegevens verzameld. Naast geschreven informatie is gebruik gemaakt van (telefonische) interviews. Met behulp van de aldus verkregen informatie zijn de vragen uit de Routekaart beantwoord. Het voert te ver om hier van alle boven genoemde initiatieven alle antwoorden op te voeren. Niet alleen zou dat te veel ruimte innemen, het zou tot een 'overkill' aan informatie leiden. In plaats hiervan wordt van een viertal aansprekende initiatieven de belangrijkste antwoorden gegeven.

'Adopteer een kip'

Consumenten wordt de mogelijkheid geboden om kip te 'adopter', wat het recht geeft op een maandelijks set met eieren. Kippen zijn via een webcam ook 'live' in de stal te bekijken op internet. De actie, die een groot succes is, is inmiddels uitgebreid naar de fruitteelt ('Adopteer een appelboom').

Kippen in de uitloop

Waarom? - Conventionele pluimveeproductie wordt geplaagd door problemen op het gebied van dierenwelzijn, milieu, en dalende inkomens. Biologische pluimveehouderij heeft hier minder last van maar hier is de vraag beperkend. Biologische speciaalzaken bereiken vaak nog een beperkt publiek.

Wat? - Consumenten kunnen door een kip te adopteren zich verbinden aan een biologische pluimveebedrijf, zodat dieren betere leefomstandigheden krijgen, boeren een hoger inkomen terwijl - tot zekere hoogte - ook milieuproblemen kunnen worden aangepakt. Het aan zich binden van nieuwe groepen consumenten verhoogt de perspectieven voor biologische telers en winkels.

Waar? - Dit is een nationaal initiatief, waarbij boeren en een keten van biologische winkels gekoppeld worden.

Hoeveel? - Het initiatief is zeer succesvol met reeds meer dan twintigduizend kippen geadopteerd. Boeren en winkels ontvangen voldoende compensatie voor productie en verwerking van de eieren. Wat overblijft wordt gebruikt voor marketing en reclame.

Hoe? - De actie is een samenwerkingsverband van milieu- en dierenwelzijnsorganisaties, banken en biologische winkels. Het startkapitaal is verstrekt door de banken, en marketing en reclame zijn direct vanaf de start groots aangepakt, waarmee een aantal veel voorkomende aanvangsproblemen kon worden voorkomen. De bestaande belangstelling voor problemen in de pluimveehouderij, groot bij aanvang door de enorme publiciteit rondom de uitbraak van de kippenpest in die tijd, is effectief gebruikt. Consumenten en burgers kregen de gelegenheid in actie te komen, hoe kleinschalig

ook. Adoptie bleek een schoon, gemakkelijk en bepaald niet saai instrument om de biologische kippenhouderij te steunen.

'Varkens familiestaal'

Waarom? - De traditionele varkenshouderij heeft problemen met dierenwelzijn, stank, beperkte steun van het publiek, inkomenszekerheid en het milieu. Alternatieve huisvestingssystemen waren niet interessant, onder andere omdat ze te arbeidsintensief waren. Biologische boeren worden geconfronteerd met beperkte afzetmogelijkheden, terwijl varkenshouders in het algemeen worden geplaagd door een zeer gelimiteerde onderhandelingspositie.

Wat? - De ontwikkeling van een helder productiesysteem met meer controle door boeren zelf combineert zowel dierenwelzijn als milieuaspecten en verbetert de onderhandelingspositie van de boeren die direct contact hebben met afnemers en consumenten. De ontwikkelde stallen combineren dierenwelzijn met beperkte arbeidsbehoeften.

Waar? - De bedrijven zijn gelegen in het oosten van het land, in de provincie Overijssel.

Hoeveel? - Op dit moment is de eerste stal operationeel. Er zijn verdere plannen om dit uit te breiden naar een volledig biologisch bedrijf met 250 zeugen plaatsen voor vleesvarkens zodat een volledig bedrijfsinkomen gehaald kan worden.

Hoe? - Dit initiatief startte bij twee boeren, die een gecombineerd productiesysteem bedachten. Cruciaal was ook de inzet van een

Waar? - Het bedrijf is gelegen in de provincie Drenthe, in de veenkoloniën.

Hoeveel? - De verbreding heeft pas onlangs plaatsgevonden, waardoor het te vroeg is om te kunnen inschatten hoeveel extra inkomen wordt gegenereerd. Gezien de sombere vooruitzichten in de akkerbouw lijkt het een kansrijke manier om het bedrijfsinkomen duurzaam te verhogen.

Hoe? - De aanzet is gegeven toen een lokale brouwerij werd gevraagd de op het bedrijf geproduceerde granen (rogge, tarwe en gerst) te verwerken in een nieuw te ontwikkelen bier. Vervolgens heeft het lang geduurd voor de benodigde vergunningen waren verleend om groepen te kunnen ontvangen en bedienen. Toen dit eenmaal gelukt was, zijn ontvangst- en proefruimten gebouwd.

4. Lessen uit de praktijk

4.1 Inleiding

Nu de initiatieven zijn beschreven wordt het tijd om te kijken of er ook lessen er uit getrokken kunnen worden, en - zo ja - wat deze lessen inhouden.

Hoewel duurzaamheidsproblemen in de landbouw geen recent verschijnsel zijn en veel pogingen zijn gedaan om het transitieproces op gang te krijgen is de vooruitgang in ontwikkeling en adoptie van duurzame innovaties niet overweldigend. Toch bestaan er succesvolle initiatieven. Individuele initiatieven, hoe klein of onbelangrijk ze ook mogen lijken, kunnen een belangrijke rol spelen in de transitie naar duurzaamheid. Niet alleen zal hun ontwikkeling en adoptie een belangrijk leerproces geven voor boeren, betrokken bedrijven en beleidsmakers, leveren ze belangrijke inputs voor veranderingen op regionaal of sectoraal niveau.

Het leven van een innovator is niet eenvoudig, en niet iedereen heeft het in zich om zelfstandig een veranderingsproces op gang te brengen. Onderzoek laat zien, dat naast persoonlijke eigenschappen hierbij ook de omgeving vaak een belangrijke rol speelt⁴. Gelukkig laten succesvolle innovators zien dat de meeste problemen kunnen worden overwonnen. Maar er valt nog veel te verbeteren, met name in de omgeving van de ondernemers. Een succesvol innovatiebeleid op het gebied van verbeterde duurzaamheid dient zich rekenschap te geven van zowel de

³ Zie bijvoorbeeld De Lauwere et al. (2006).

belemmeringen waar innovators mee worden geconfronteerd als de wijze waarop ze deze drempels genomen hebben. We inventariseerden zowel drempels als succesvolle strategieën om deze te overwinnen. Uit deze informatie komen lessen die geleerd kunnen worden van succesvolle initiatieven: pioniers die met succes de noodzakelijke stappen hebben gezet in het transitieproces. Hierbij is gekeken naar zaken die een rol spelen bij zowel de economische, als sociaal-culturele en ecologische aspecten van duurzaamheid.

Er is een aantal succesvolle initiatieven bestudeerd die samen een breed scala aan activiteiten, actoren en schaalniveaus vertegenwoordigen: boeren die een nieuwe vermeerdingwijze ontwikkelden en besparen op energieverbruik en gewasbeschermingsmiddelen, boeren die gehandicapten een rol geven op hun bedrijf, biologische boeren die hun producten verkopen via het internet, etc.

Vier soorten van initiatieven zijn onderscheiden: (1) initiatieven met innovaties op het gebied van transport of verkoop van producten, (2) initiatieven die nieuwe inkomstenbronnen in kaart brengen, (3) het ontwikkelen of adopteren van technische innovaties, en (4) boeren die nieuwe, meer duurzame, combinaties ontwikkelen van akkerbouw en veehouderij.

4.2 Bepalingen en blokkades

Uit de interviews is een overzicht gemaakt van de problemen waar men bij de beschreven initiatieven mee te maken heeft gehad en

de wijze waarop de problemen te lijf gegaan zijn. Hierbij valt op dat veel van de problemen gerelateerd zijn aan interne organisatie (bijvoorbeeld conflicten tussen deelnemende partijen) en aan het verkrijgen van de benodigde vergunningen (met name bij het starten van nieuwe activiteiten). Regels en procedures die moeten worden gevolgd sluiten vaak slecht aan bij de dagelijkse praktijk, en vragen veel tijd om in te vullen. Hiernaast ontbreekt het nogal eens aan financiële middelen om investeringen te doen die nodig zijn om het bedrijf aan te passen. Ook geven ondernemers aan dat het aanvragen van subsidie een tijdrovend en, daarmee, frustrerend proces kan zijn.

Niet iedereen gaat op eenzelfde wijze met deze problemen om. Afgaande op het grote aantal LEADER+ projecten in de bollen-sector van Noord Holland kan men afleiden dat deze subsidies hier wellicht gezamenlijk zijn aangevraagd. En met succes. Andere innovators gebruikten mensen in hun directe omgeving om ze bij te staan bij bijvoorbeeld het binnenhalen van de voor de innovatie benodigde vergunningen. Weer anderen hebben het op hun eentje gerooid. Er is dus geen algemeen succesvolle aanpak.

4.3 Ervaringen elders

Het loont de moeite om deze resultaten te vergelijken met die van andere studies. De commissie Den Hartog (Den Hartog et al., 2004) presenteert beperkingen voor dierlijke productie op het gebied van wetgeving die door middel van een internetvragenlijst en interviews in kaart zijn gebracht. Hier blijkt dat wetten op het gebied van ruimtelijke ordening, milieu, water, natuur, dierenwelzijn etc. over het algemeen niet met elkaar in overeenstemming zijn gebracht zodat procedures ingewikkeld worden en tijdrovend, iets wat de

totstandkoming van innovaties en systeemveranderingen niet ten goede komt. Met name innovaties die structurele veranderingen vragen op het bedrijf zullen zo sterk bemoeilijkt worden. Zoals we boven al meldden zal het per geval verschillen hoe innovators hierop reageren.

Dit wordt ook bevestigd door andere studies. Van de Grijp et al. (2003) vermelden belangrijke problemen in innovatieve projecten op het gebied van projectleiding en organisatie, inspraak, juridische zaken, gebrek aan steun van collega's in de sector, gebrek aan samenwerking en financiële en technische en beperkingen. De Lauwere et al. (2006) wijzen er op dat succesvolle veranderingsprocessen een aantal kenmerken gemeen hebben, waaronder een persoonlijk gevoelde behoefte aan verandering en voldoende draagvlak en steun in de omgeving.

Dit is ook terug te vinden in de voorbeelden die hier zijn gepresenteerd. Waar iedere innovator (letterlijk) dicht bij huis is begonnen zijn ze er allen - op heel verschillende wijze - in geslaagd medestanders te vinden en de noodzakelijke steun te genereren. Sommigen deden dit in de persoonlijke sfeer (zelfs in huiselijke kring), anderen zochten het in samenwerking met collega's of in de keten. Of het nu een studiekring is, of een nieuwe organisatie voor afzet van producten met een bijzondere meerwaarde, een familielid dat hielp bij het verkrijgen van een vergunning of een kennisketen, uiteindelijk speelt de omgeving vaak een even belangrijke rol als de persoonlijke eigenschappen van de innovator.

Deze bevindingen komen ook overeen met die van een pilot service desk die als doel had pioniers te assisteren in hun ontwikkeling

van duurzame innovaties. Uit een evaluatie blijkt dat drie typen problemen domineren: problemen gerelateerd aan beperkte financiële middelen, (speciaal waar het gaat om het doen van investeringen en opstarten van nieuwe activiteiten), de rol van de overheid (als coördinator of als wetgever), en problemen gerelateerd aan interne organisatie van de initiatieven (veelal organisatorische problemen). Van deze drie zijn problemen met betrekking tot de wetgeving en tijdrovende procedures de meest urgente.

Samen op het goede spoor?

4.4 Samen op het goede spoor?

Drempels die duurzaamheid in de weg staan kunnen ook gerelateerd worden aan het transitieproces zelf. Veel initiatiefnemers voelen zich overweldigd door problemen op het gebied van wetgeving, regels en protocollen, vooral waar het gaat om aanpassing of actualiseren van vergunningen. Verder kunnen interne en organisatorische problemen een rol spelen, met name waar men moet omgaan met conflicterende belangen binnen een samenwerkingsverband. Financiële problemen alsmede beperkingen op ecologisch of socio-culturele zaken waren in de minderheid.

De resultaten van deze studie laten zien dat niet het type, of de omvang, van de problemen bepalend is of een innovatie uiteindelijk tot stand komt. Het is een combinatie van persoonsgebonden en omgevingsfactoren waarbij ook het toeval een rol kan spelen. Was er geen LEADER+ subsidie geweest, hadden er vast minder, en andere, innovaties plaatsgevonden in het bollengebied van Noord-Holland. Waren de initiatiefnemers van de Varkensfamilialstal geen onderzoekers tegengekomen die bereid - en in staat - waren bij te dragen aan de ontwikkeling van de stal, dan was deze er waarschijnlijk nooit gekomen (en zeker niet in deze vorm). Zonder de uitbraak van de kippenpest was 'Adopteer een kip' misschien niet zo'n succes geworden.

Het is dus juist de combinatie van factoren die bepalend zijn of een door de overheid gewenste innovatie, op economisch, ecologisch of sociaal-cultureel gebied, er werkelijk komt. Dit maakt het moeilijk om dergelijke innovaties te sturen. Waar moet je immers beginnen? De analyse suggereert dat veel innovators wel varen bij hulp bij de (interne) organisatie alsmede het zoeken naar wegen om te voldoen aan nieuwe regels en procedures. Dit zou op verschillende wijzen kunnen worden aangepakt. Een helpdesk voor innovators zou een mogelijkheid zijn, maar ook kan men zich richten op de omgeving van de innovator. Bovenstaande projecten laten zien dat een ketenaanpak kan helpen bij het slechten van (een deel van) deze problemen.

Hiernaast zijn andere acties mogelijk. Het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit is bezig de administratieve lasten ten gevolge van wetgeving te verminderen. Doel is te komen tot een meer eenvoudige en éénduidige wetgeving, waarbij boeren

minder (vaak) gegevens hoeven te leveren of formulieren in te vullen. Indien dit leidt tot vereenvoudigde procedures, bijvoorbeeld op het gebied van aan te passen vergunningen, en het dus eenvoudiger - en sneller - wordt om de opzet en structuur van de bedrijven te wijzigen, kunnen meer boeren duurzame innovaties kunnen ontwikkelen en toepassen.

Samen zoeken naar een oplossing

Hiernaast

lijken de pioniers ook behoefte te hebben eenvoudiger met
soortgenoten in contact te komen. Dit betekent dat men meer van
elkaar kan leren, terwijl men elkaar ook gemakkelijk een hart onder
de riem kan steken.

5. En verder?

Ondanks de zowel bij het beleid (nadruk op ecologische en economische duurzaamheid) als de praktijk (nadruk op economische aspecten, aandacht voor sociaal-culturele zaken) levende behoefte aan aan transitieslag in de landbouw blijkt het moeilijk een duidelijke stap te zetten. Velen vinden grote organisatorische en wettelijke obstakels op hun weg, terwijl de economische vooruitzichten vaak ongunstig zijn. Toch lukt het ondernemers regelmatig om hieraan te ontsnappen. Soms op eigen houtje, vaak kundig ondersteund, maar altijd met volharding en fantasie. Waar een wil is, is in de praktijk toch vaak nog een weg, hoe lastig en moeizaam deze ook is.

Hoewel er dus succesvolle initiatieven te melden zijn, blijft aandacht voor verdere innovatie en vooral voor verbreding van de successen van groot belang. In voorgaande hoofdstukken is daarom een aantal van deze initiatieven beschreven, waarbij vooral gekeken is naar de ondervonden obstakels en succesfactoren bij het omzeilen ervan. De zogenaamde Routekaart is gebruikt om de belangrijkste vragen rondom duurzaamheid kort weer te geven. Hierdoor konden diverse initiatieven, met verschillende typen boeren, bedrijven en instellingen, eenvoudig onderling worden vergeleken. Op deze wijze kon een overzicht worden opgesteld van het soort problemen dat men tegenkomt, en - vooral - de succesfactoren die kunnen helpen deze te overwinnen.

Conclusies

Uit de beschrijvingen van succesvolle initiatieven, het gebruik van de Routekaart en de aanbevelingen vallen enkele conclusies te trekken. Ze worden hier kort gepresenteerd:

- Hoewel een thema als duurzaamheid een breed en gedifferentieerd begrip is dat op uiteenlopende wijzen kan worden gerealiseerd kunnen initiatieven in de praktijk goed worden getoetst met een eenvoudig maar breed en eenduidig analysekader als de Routekaart;
- Succesvolle initiatieven zijn gebaseerd op een combinatie van creativiteit en volharding, waarbij het vermogen om goed met de omgeving te communiceren vaak doorslaggevend is;
- Relatief vaak is een belangrijke rol weggelegd voor één of enkele individuen. Dit kunnen de initiatiefnemers zijn, maar ook mensen uit hun omgeving (adviseurs, belangenbehartigers);
- Veel initiatieven zijn klein begonnen en geleidelijk uitgebouwd;
- In die gevallen waar subsidies een rol spelen zijn ze vooral gebruikt om een al bestaand idee uit te werken of te testen. In sommige gevallen was de subsidie nodig om de nodige scepsis uit de omgeving te weerleggen (wat niet wil zeggen dat deze scepsis altijd onterecht was);

Ruimte om van elkaar te leren

- Het opsommen van succesvolle initiatieven kan de indruk doen ontstaan dat het vanzelf goed komt met de duurzaamheid van de Nederlandse landbouw. Niets is minder waar. Het streven naar duurzaamheid blijft om aandacht vragen; zowel bij beleidsmakers als in de praktijk. Het aantal (succesvolle) initiatieven zou kunnen worden vergroot door een consequente en positieve aandacht in zowel de pers als beleidsnotities. Hiernaast kunnen zaken als praktijknetwerken, innovatiecursussen en kennisvouchers een rol spelen.

Hoe verder?

De diversiteit van de beschreven voorbeelden laat zien dat er, ondanks de vaak moeizame trajecten die men af moet leggen, vele pioniers zijn die er in slagen om vernieuwingen tot stand te brengen. Zij spelen daarmee een cruciale rol in de transformatie van de landbouw. Velen doen een relatief kleine vondst (novelty), en bouwen deze in hun bedrijf. De zo gerealiseerde systeem-innovaties zijn van groot belang voor de gewenste transitie naar een duurzame landbouw. Het is aan hun collega's om een les te trekken uit hun ervaringen. Onderzoekers en beleidsmakers kunnen hierbij een belangrijke rol spelen door deze ervaringen te beschrijven en bestaande blokkades voor verdere innovatie weg te nemen.

Literatuur

- Anoniem, 2002. *Plan van aanpak 'transitie duurzame landbouw' 2003-2006*. Transitieteam. Den Haag, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit.
- Brouwer, F.M., W. van Eck, M.A.H.J. van Bavel, G.F. van den Bosch, H. Leneman en O. Oenema, 2003. *Een routekaart naar duurzame landbouw: wegen en kruispunten*. Rapport 824. Wageningen: Alterra.
- Cino, B.J., 2004. *Duurzame landbouw: de praktijk onderweg*. Rapport 1005. Wageningen, Alterra.
- De Lauwere, C., J. Verstegen, J. Buurma, E. Poot, P. Roelofs, J.W. van der Schans, M. Vrolijk en W. Zaalmink, 2006. *Ondernemers en de actoren in hun omgeving in beweging. Zoektocht naar rode draden in agrarische transitieprocessen*. Rapport 7.06.04. Den Haag: Landbouw Economisch Instituut.
- Den Hartog, L., G. Backus, I. Enting, T. Hermans and C. De Vries, 2004. *Bewegingsruimte voor ondernemers. Tien belemmeringen in wet- en regelgeving voor de veehouderij*. Wageningen: Wageningen UR.
- Innovatienetwerk Groene Ruimte en Agrocluster, 2000. *Initiëren van Systeminnovaties. Werkdocument*. Rapport 00.3.002. Den Haag: Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit.
- Reheul, D., E. Mathijs en J. Relaes 2001. *Elementen voor een toekomstvisie m.b.t. een duurzame land- en tuinbouw in Vlaanderen*. Tekst opgesteld in het kader van het door Vlaams minister van Leefmilieu en Landbouw V. DUA opgestart strategisch project duurzame landbouw.
- Roep, D., J.D. Van der Ploeg and J.S.C. Wiskerke, 2003. *Managing technical-institutional design processes: some strategic lessons from environmental co-operatives in the Netherlands*. Netherlands Journal of Agricultural Sciences, 51-1/2, p 195-217.
- Slingerland, M.A., J.A. Klijn, R.H.G. Jongman en J.W. van der Schans, 2003. *'The unifying power of sustainable development. Towards balanced options between People, Planet and Profit in agricultural production chains and rural land use: the role of science.'* Wageningen Universiteit: WUR Report Sustainable Development.
- Van Calker, K.J., P.B.M. Berentsen, G.W.J. Giesen and R.B.M. Huirne, 2004. *Identifying and ranking attributes that determine sustainability in Dutch dairy farming*. Agriculture and Human Values, 22, p. 53-63.
- Van den Grijp, N., R. Lasage, H. Goosen, I. Pleizier and M. Hisschemöller, 2003. *De praktijk van duurzame landbouw. Een overzicht van initiatieven en een analyse van lessen uit de praktijk*. Amsterdam, Instituut voor Milieuvraagstukken.

WOt-onderzoek

Verschenen documenten in de reeks *Rapporten van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu - vanaf september 2005*

WOt-rapporten zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, te Wageningen.

T 0317 - 47 78 44

F 0317 - 42 49 88

E info.wnm@wur.nl

WOt-rapporten zijn ook te downloaden via de WOt-website

www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

- 1 *Wamelink, G.W.W., J.G.M. van der Graft-van Rossum & R. Jochem (2005)*
Gevoeligheid van LARCH op vegetatieverandering gesimuleerd door SUMO
- 2 *Broek, J.A. van den (2005)*
Sturing van stikstof- en fosforverliezen in de Nederlandse landbouw: een nieuw mestbeleid voor 2030
- 3 *Schrijver, R.A.M., R.A. Groeneveld, T.J. de Koeijer & P.B.M. Berentsen (2005)*
Potenties bij melkveebedrijven voor deelname aan de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer
- 4 *Henkens, R.J.H.G., S. de Vries, R. Jochem, R. Pouwels & M.J.S.M. Reijnen, (2005)*
Effect van recreatie op broedvogels op landelijk niveau; Ontwikkeling van het recreatiemodel FORVISITS 2.0 en koppeling met LARCH 4.1
- 5 *Ehlert, P.A.I. (2005)*
Toepassing van de basisvruchtbenadering op fosfaat van compost; Advies
- 6 *Veeneklaas, F.R., J.L.M. Donders & I.E. Salverda (2006)*
Verrommeling in Nederland
- 7 *Kistenkas, F.H. & W. Kuindersma (2005)*
Soorten en gebieden; Het groene milieurecht in 2005
- 8 *Wamelink, G.W.W. & J.J. de Jong (2005)*
Kansen voor natuur in het veenweidegebied; Een modeltoepassing van SMART2-SUMO2, MOVE3 en BIODIV
- 9 *Runhaar, J., J. Clement, P.C. Jansen, S.M. Hennekens, E.J. Weeda, W. Wamelink, E.P.A.G. Schouwenberg (2005)*
Hotspots floristische biodiversiteit
- 10 *Cate, B. ten, H.Houweling, J. Tersteeg & I. Verstegen (Samenstelling) (2005)*
Krijgt het landschap de ruimte? - Over ontwikkelen en identiteit
- 11 *Selnes. T.A., F.G. Boonstra & M.J. Bogaardt (2005)*
Congruentie van natuurbeleid tussen bestuurslagen
- 12 *Leneman, H., J. Vader, E. J. Bos en M.A.H.J. van Bavel (2006)*
Groene initiatieven in de aanbidding. Kansen en knelpunten van publieke en private financiering
- 13 *Kros, J, P. Groenendijk, J.P. Mol-Dijkstra, H.P. Oosterom, G.W.W. Wamelink (2005)*
Vergelijking van SMART2SUMO en STONE in relatie tot de modellering van de effecten van landgebruikverandering op de nutriënten-beschikbaarheid
- 14 *Brouwer, F.M, H. Leneman & R.G. Groeneveld (2006)*
The international policy dimension of sustainability in Dutch agriculture
- 15 *Vreke, J., R.I. van Dam & F.H. Kistenkas (2005)*
Provinciaal instrumentarium voor groenrealisatie
- 16 *Dobben, H.F. van, G.W.W. Wamelink & R.M.A. Wegman (2005)*
Schatting van de beschikbaarheid van nutriënten uit de productie en soortensamenstelling van de vegetatie. Een verkennende studie
- 17 *Groeneveld, R.A. & D.A.E. Dirks (2006)*
Bedrijfseconomische effecten van agrarisch natuurbeheer op melkveebedrijven; Perceptie van deelnemers aan de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer
- 18 *Hubeek, F.B., F.A. Geerling-Eiff, S.M.A. van der Kroon, J. Vader & A.E.J. Wals (2006)*
Van adoptiekip tot duurzame stadswijk; Natuur- en milieueducatie in de praktijk

- 19** *Kuindersma, W., F.G. Boonstra, S. de Boer, A.L. Gerritsen, M. Pleijte & T.A. Selnes (2006)*
Evaluëren in interactie. De mogelijkheden van lerende evaluaties voor het Milieu- en Natuurplanbureau
- 20** *Koeijer, T.J. de, K.H.M. van Bommel, M.L.P. van Esbroek, R.A. Groeneveld, A. van Hinsberg, M.J.S.M. Reijnen & M.N. van Wijk (2006)*
Methodiekontwikkeling kosteneffectiviteit van het natuurbeleid. De realisatie van het natuurdoel 'Natte Heide'
- 21** *Bommel, S. van, N.A. Aarts & E. Turnhout (2006)*
Over betrokkenheid van burgers en hun perspectieven op natuur
- 22** *Vries, S. de & Boer, T.A. de, (2006)*
Toegankelijkheid agrarisch gebied voor recreatie: bepaling en belang. Veldinventarisatie en onderzoek onder in- en omwonenden in acht gebieden
- 23** *Pouwels, R., H. Sierdsema & W.K.R.E. van Wingerden (2006)*
Aanpassing LARCH; maatwerk in soortmodellen
- 24** *Buijs, A.E., F. Langers & S. de Vries (2006)*
Een andere kijk op groen; beleving van natuur en landschap in Nederland door allochtonen en jongeren
- 25** *Neven, M.G.G., E. Turnhout, M.J. Bogaardt, F.H. Kistenkas & M.W. van der Zouwen (2006) Richtingen voor Richtlijnen; implementatie*
Europese Milieurichtlijnen, en interacties tussen Nederland en de Europese Commissie.
- 26** *Hoogland, T. & J. Runhaar (2006)*
Neerschaling van de freatische grondwaterstand uit modelresultaten en de Gt-kaart
- 27** *Voskuilen, M.J. & T.J. de Koeijer (2006)*
Profiel deelnemers agrarisch natuurbeheer
- 28** *Langeveld, J.W.A. & P. Henstra (2006)*
Waar een wil is, is een weg; succesvolle initiatieven in de transitie naar duurzame landbouw .

